एकल महिलाको सामाजिक रुपान्तरणमा संलग्नता
कास्की जिल्ला लेखनाथ नगरपालिकामा आधारित समाजशास्त्रीय अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता
परिपुर्तिका लागि समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरामा प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता
सुशिला बञ्जरा
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष
कक्षा रोल नं. ९५/२०६६
रष्ट्रिेशन नं. : ६-२-४८-२७२०-२००६

समाजशास्त्र/ ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा
२०७३

समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग

सिफारिस पत्र

श्री मूल्याङ्कन समिति
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
पृथ्वीनारायण क्याम्पस
समाजशास्त्र/ग्रामिण विकास, पोखरा

यस क्याम्पसका छात्रा**सुशीला वञ्जरा रोल नं. ९५/०६६** (एम.ए. दोस्रो वर्ष, समाजशास्त्र/ग्रामिण विकास विभाग) ले स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नको लागि**"एकल महिलाको सामाजिक रुपान्तरणमा संलग्नता, कास्की जिल्ला लेखनाथ नगरपालिकामा आधारित समाज शास्त्रीय अध्ययन"**सम्बन्धीविषयको शोधपत्र मेरो प्रत्यक्ष निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा तयार पार्नु भएको हो । प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....
शान्ती भुषाल
(सह प्राध्यापक)
शोध निर्देशक
समाजशास्त्र/ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति : २०७३।११।२७

समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग

स्विकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र अन्तर्गत समाजशास्त्र तर्फकी छात्रा सुशीला वञ्जराले दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि यस विभागमा प्रस्तुत गर्नुभएको **"एकल महिलाको सामाजिक रुपान्तरणमा संलग्नता, कास्की जिल्ला लेखनाथ नगरपालिकामा आधारित समाज शास्त्रीय अध्ययन"** विषयको शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्नातकोत्तर उपाधिको लागि उचित ठहरिएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

....

सह-प्राध्यापक शान्ती भूषाल

शोध निर्देशक

....

उप-प्राध्यापक शान्ता खत्री

बाह्य परीक्षक

....

प्राध्यापक डा. विश्वकल्याण पराजुली

विभागीय प्रमुख

मिति : २०७३/११/२७

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत अध्ययन स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यले गरिएको हो । कुनै पनि विषयको अध्ययन गर्नु आँफैमा सजिलो कार्य होइन । यसको बाबजुद पनि अध्ययन कार्यलाई सम्पन्न गर्नका लागि अवसर प्रदान गर्नुको साथै अध्ययनको सिलसिलामा सल्लाह सुझाव तथा परामर्श दिई सहयोग र हौसला प्रदान गर्नुहुने पृथ्वीनारायण क्याम्पस समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभागका सह प्राध्यापक तथा शोध निर्देशकशान्ती भूषाल ज्यू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । उहाँकै प्रत्यक्ष सहयोग र निर्देशनमा आज यो शोध पत्र तयार भएको छ ।

यो शोध कार्य पूरा गर्ने क्रममा विभिन्न किसिमका सल्लाह सुझाव प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरुहरुप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसैगरी अध्ययनका क्रममा विभिन्न किसिमका पुस्तक र अध्ययन सामग्रीहरु उपलब्ध गराएर सहयोग गरिदिने पृथ्वीनारायण क्याम्पस पुस्तकालय, त्रि.वि. केन्द्रीय कार्यालय कीर्तिपुर, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस र मानवअधिकारका लागि एकल महिला समूह काठमाडौंका कर्मचारीहरु पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

अध्ययनका सिलसिलामा प्रश्नावलीको उत्तर दिने क्रममा व्यस्तताका बाबजुद् पनि आफ्नो अमूल्य समय उपलब्ध गराई सहयोग गरिदिनुहुने लेखनाथ नगरपालिका वडा नं ४ का एकल महिलाहरुलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु साथै यस क्षेत्रका व्यक्तिहरु जसले अध्ययनमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्नुभयो वहाँहरु सम्पूर्णप्रति पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु । यसैगरि मलाई यो स्थान सम्म पुऱ्याउनको लागि उत्साह, हौंसला साथै उर्जा प्रदान गरी शोधकार्यका लागि प्रेरित गरिरहनुहुने मेरा आदरणीय ससुरा बुबा श्री शिवजी ढुङ्गाना, दिदी सरिता तिवारी र मेरो बुबा आमा श्री डालराज वञ्जरा, मैनादेवी वञ्जरा प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

सुशीला वञ्जरा

मितिः २०७३/११/२७

शोध सार

यस शोध कार्यमा श्रीमानको मृत्यु भएर एकल (विधवा) बनेका महिलाहरुको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययन खास गरी कास्की जिल्लाको लेखनाथ नगरपालिका वडा नं. ४ का महिलाहरुको सामाजिक रुपान्तरणमा संलग्नता तथा भूमिका भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ ।

एकल महिलालाई समाजले हेर्न दृष्टिकोण, निर्णय प्रक्रियामा उनीहरुको भूमिका, सामाजिक क्रियाकलापमा उनीहरुको सहभागीता छ कि छैन, एकल महिलाहरुले समाजिक परिवर्तनका लागि के कस्ता भूमिका खेलका छन् भन्ने यस शोध कार्यका उद्देश्य रहेका छन् ।

यस शोध कार्यमा अवलोकन, अन्तरर्वार्ता अनुसुची र वैयाक्तिक अध्ययन जस्ता विधिहरुको प्रयोग गरी शोध कार्यलाई मुर्त रुप दिने प्रयास गरिएको छ । यस शोध कार्यमा ८३ जना एकल महिलाहरुलाई उत्तरदाताको रुपमा लिई जनगणना विधीद्वारा अन्तर्वार्ता लिइएको छ । साथै यसमा मुख्य व्यक्तिहरुसँप पनि अन्तरर्वार्ता लिइएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रका ८३ जना एकल महिलाहरु मध्ये ४६.९८% निरक्षर र बाँकी ५३.०२% साक्षर रहेका छन् । उनीहरु मध्ये सबैभन्दा बढी ५१.८०% कृषि पेशामा, १०.८४% आफ्नै व्यापार छन् भने ७.२२% नोकरी गर्ने छन् । ८३ जना मध्ये जम्मा २५.३० %ले मात्र मासिक रुपमा रु ५०००।- भन्दा बढी आम्दानी गर्दछन् । यस क्षेत्रमा अधिकांश हिन्दु धर्म मान्ने मानिसहरु रहेका छन् भने सबै भन्दाबढी व्राह्मण जातिको बसोबास रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रका ८३ जना एकल महिलाहरु मध्ये ४३.३७% महिलाहरुको श्रीमान्को मृत्यु रोग लागेर पाइयो भने ४०.९६% को कालगतिले मृत्यु भएको पाइयो ।

यस अध्ययनमा ८३ जना एकल महिलाहरु मध्ये ३१.३२% महिलाहरु सामाजिक क्रियाकलापमा सहभागी हने र २२.८९% महिलाहरु सो सम्बन्धी अनविज्ञ छन् । ८३ जना एकल महिलाहरु मध्ये १९.२७% ले पुर्नविवाह गर्नु राम्रो भन्ने धारणा राखेका छन् भने ८०.७२% ले नराम्रो धारणा राखेका छन् । समग्रमा भन्नु पर्दा यस अध्ययनबाट के भन्न सकिन्छ भने अध्ययन क्षेत्रका एकल महिलाहरु जो शिक्षित छन् उनीहरुको आर्थिक अवस्था

र सामाजिक क्रियाकलापमा संलग्नता तथा निर्णायकमा महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । विधवा विवाह र श्रृङ्गारिक बस्तुहरुको प्रयोगको सन्दर्भमा कुरा गर्दा पनि शिक्षित महिलाहरुको सोचाईमा परम्परागत सोचाई भन्दा केही फरक रहेको छ । त्यस्तै एकल महिला प्रति समाजमा रहि आएको नकारात्मक सोचाईलाई परिवर्तन गर्नका लागि र समाजिक क्रियाकलापमा एकल महिलालाई अगाडि ल्याउनका लागि चेतना स्तरमा विकास गर्न पर्नेमा धेरैको मत मिलेको पाइयो ।

अन्तमा एकल महिलाप्रति समाजका परम्परागत सोचाई र हालको अवस्थाको बारेमा समाजका प्रतिष्ठीत व्यक्तिहरुको धारणा बुज्दा उनीहरु मध्ये सबै जसोले एकल महिलाप्रति हुने रुढिवादी परम्परालाई कम गर्न वा अन्त्य गर्नका लागि चेतना स्तरमा वृद्धि गर्नुपर्ने, एकल महिलालाई सिपमूलक तालिमको व्यवस्था गर्नु पर्ने, सरकारबाट सामाजिक सुरक्षा अन्तर्गत प्रदान गर्ने विधवा भत्ता सबैलाई समान र सरल किसिमले उपलब्ध गराउनु पर्ने सुझाव व्यक्त गरेका छन् । त्यतिमात्र नभई एकल महिलाका सन्तानको शिक्षा दिक्षा र औषधि उपचारमा पनि सहुलियत उपलब्ध गराउनु पर्ने धारणा यस अध्ययनमा रहेको पाइएको छ ।

विषयसुची

सिफारिस पत्र	i
स्विकृति पत्र	ii
कृतज्ञता ज्ञापन	iii
विषय सूची	iv
तालिका सुची	v
शोध सार	vi
अध्याय : एक अध्ययनको परिचय	**१-८**
१.१ पृष्ठभूमी	१
१.२ समस्या कथन	५
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	६
१.४ अध्ययनको महत्व	७
१.५ अध्ययनको सीमाहरु	८
अध्याय : दुई पुर्व साहित्यको समिक्षा	**९-२५**
२.१ अवधारणागत समीक्षा	९
२.२ सैद्धान्तिक अवधारणा	१३
२.३ पूर्व साहित्यको समीक्षा	२०
अध्याय : तीन अनुसन्धान पद्धति र औचित्य	**२६-२९**
३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनोट	२६
३.२ अनुसन्धानको ढाँचा	२६
३.३ जनसङ्ख्या र नमुना	२६
३.४ तथ्याङ्कको स्रोतहरु	२७
३.५ तथ्याङ्कको प्रकृति	२७
३.६ तथ्याङ्क संकलनका विधिहरु	२७
३.७ तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण	२९
अध्याय : चार अध्ययन क्षेत्रको सामान्य परिचय	**३०-३३**
४.१ भौगालिक स्थिति	३०
४.२ धार्मिक एवम् सास्कृतिक पक्ष	३१

४.३ आर्थिक अवस्था र पेशा ३१
४.४ शैक्षिक अवस्था ३२
४.५ विद्युत तथा खानेपानीको अवस्था ३२
४.६ स्वास्थ्य अवस्था ३२
४.७ शान्ति सुरक्षाको अवस्था ३३
४.८ यातायात र सडक सुविधा ३३

अध्याय : पाँच उत्तरदाताको सामाजिक रुपान्तरणमा संलग्नता तथा भूमिकाको विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण ३४-५७

५.१ उमेर समुह ३४
५.२ बिधवा हुदाँको उमेर ३५
५.३ बिधवा हुदाँ श्रीमानको उमेर ३६
५.४ बिवाह गर्दाको उमेर ३७
५.५ बिवाह गर्दा श्रीमानको उमेर ३८
५.६ श्रीमानको मृत्युको कारण ३९
५.७ उत्तरदाताको शैक्षिक स्थिति ४०
५.८ परिवारको किसिम ४१
५.९ स्वास्थ्य स्थिति ४२
५.१० धार्मिक अवस्था ४२
५.११ धार्मिक कार्यमा संलग्नता ४३
५.१२ घरमुली ४४
५.१३ पारिवारिक सहयोग ४४
५.१४ छोरा छोरीको व्यवहार ४५
५.१५ रेखदेख गर्ने सदस्य ४६
५.१६ विधवा प्रति समाजको दृष्टिकोण ४७
५.१७ सामाजिक आरोप ४८
५.१८ पारिवारिक हिंसा ४८
५.१९ पहिरन ४९

५.२० श्रृगारप्रतिको दृष्टिकोण ५०

५.२१ पारिवारिक निर्णायमा भूमिका ५१

५.२२ विधवा अवस्था प्रतिको दृष्टिकोण ५२

५.२३ पुर्नविवाह ५२

५.२४ विधवा विवाह सम्बन्धी कानुनको जानकारी ५३

५.२५ आम्दानीको अवस्था ५३

५.२६ पेशागत स्थिती ५४

५.२७ सामाजिक क्रियाकलापमा संलग्नता ५५

५.२८ जग्गा जमिनको परिणामको स्थिति ५६

५.२९ उत्तरदाताका बालबालिका संख्या ५७

अध्याय - छ सारांश, निष्कर्ष तथा सुझावहरु ५८-६८

६.१ सारांश ५८

६.२ निष्कर्ष ६१

६.३ सुझावहरु ६१

सन्दर्भ सामाग्री सुची

तालिका सूची

तालिका **पेज नं.**

तालिका नं. १ उत्तरदाताको उमेर सम्बन्धी विवरण ३४

तालिका नं. २ उत्तरदाताको विधवा हुदाँको उमेर ३५

तालिका नं. ३ उत्तरदाता विधवा हुँदा श्रीमान्को उमेर ३६

तालिका नं. ४ उत्तरदाताको विवाह गर्दाको उमेर ३८

तालिका नं. ५ उत्तरदाताको विवाह गर्दा श्रीमानको उमेर ३८

तालिका नं. ६ उत्तरदाताहरुको श्रीमान्को मृत्युको कारण ३९

तालिका नं. ७ उत्तरदाताहरुको शैक्षिक स्थिति ४०

तालिका नं. ८ उत्तरदाताहरुको पारिवारिक स्वरुप ४१

तालिका नं. ९ उत्तरदाताहरुको स्वास्थ्य स्थिति ४२

तालिका नं. १० उत्तरदाताहरुको धार्मिक अवस्था ४३

तालिका नं. ११ उत्तरदाताहरुको धार्मिक संलग्नताको अवस्था ४३

तालिका नं. १२ घरको मुख्य व्यक्तिहरुको विवरण ४४

तालिका नं. १३ उत्तरदाताहरुलाई पारिवारिक सहयोगको अवस्था ४५

तालिका नं. १४ उत्तरदाताहरुलाई छोराछोरीले गर्न व्यवहार ४५

तालिका नं. १५ उत्तरदाताहरुलाई रेखदेख गर्न सदस्य ४६

तालिका नं. १६ उत्तरदातालाई समाजले हेर्न दृष्टीकोण ४७

तालिका नं. १७ उत्तरदाताहरुलाई लगाउने सामाजिक आरोप ४८

तालिका नं. १८ उत्तरदाताहरुप्रति गरिने पारिवारिक हिंसा ४९

तालिका नं. १९ उत्तरदाताहरुको बस्त्र प्रतिको धारणा ४९

तालिका नं. २० उत्तरदाताको श्रृगारप्रतिको धारणा ५०

तलिका नं. २१ निर्णयक प्रकृयामा उत्तरदाताहरुको भूमिका ५१

तालिका नं. २२ विधवाप्रतिको उत्तरदाताको दृष्टिकोण ५२

तालिका नं. २३ पुर्नविवाह सम्बन्धी उत्तरदाताका धारणा ५२

तालिका नं. २४ उत्तरदाताहरुको विधवा विवाह सम्बन्धी जानकारी ५३

तालिका नं. २५ उत्तरदाताहरुको आम्दानीको अवस्था ५३

तालिका नं. २६ उत्तरदाताहरुको पेशागत स्थिति ५४

तालिका नं. २७ उत्तरदाताहरु सामाजिक क्रियाकलापमा संलग्नतप्रतिको धारणा ५५

तालिका नं २८ जग्गा जमिनको परिणामको स्थिति ५६

तालिका नं २९ उत्तरदाताका बालबालिका संख्या ५७